

1. Probleme de lexicologie și cultivare a limbii

- 1.1. Ramificații istorice, teritoriale, socio-culturale și profesionale ale vocabularului
- 1.2. Vocabularul ca sistem. Câmpuri semantice și familia de cuvinte. Categoriile semantice: sinonime, omonime, antonime, cuvinte polisemantice, paronime, eponime
- 1.3. Formarea cuvintelor în limba română (compunerea, derivarea, schimbarea funcției gramaticale; împrumuturile). Ortografia cuvintelor derivate și compuse

Lexicologia (de la gr. *lexis*– cuvânt și *logos*– studiu, știință) este o ramură a lingvisticii care studiază problemele lexicului. Lexicului i se mai spune vocabular (lat. *vocabulum*– cuvânt), format din totalitatea cuvintelor unei limbi. Vocabularul cuprinde, în funcție de frecvența lor, fondul principal de cuvinte și masa vocabularului. Face parte din fondul principal cuvintele utilizate de toți vorbitorii unei limbi, indiferent de specialitate sau apartenență social-culturală. Restul vocabularului – mult mai cuprinzător, dar și mai puțin important decât fondul principal, lexicul întrebuițat de un număr mai restrâns de vorbitori – formează masa vocabularului. Vocabularul se înregistrează în lucrări speciale numite dicționare. Dicționarul inventariază, de regulă în ordine alfabetică, vocabularul unei limbi, îl explică, îi reglementează uzul, are deci un caracter informativ și normativ. Există o mare varietate de dicționare: explicative, etimologice, de neologisme, de termeni științifici, dicționare de sinonime, omonime, antonime, de cuvinte polisemantice etc. De alcătuirea dicționarelor după principii, reguli, norme prestabilite se ocupă lexicografia, o ramură a lexicologiei. Lexicologia este strâns legată de semantică, la rândul ei tot o ramură a lingvisticii, care studiază sensul cuvintelor și propozițiilor, în opoziție cu sintaxa, care se ocupă de construirea propozițiilor. Între semantică și sintaxă există aceeași deosebire ca între fond și formă, conținut și expresie. O ramură a lexicologiei poate fi considerată și etimologia, care studiază istoria cuvintelor, originea și evoluția lor. Am intitulat primul capitol al *Sintezelor noastre* „Probleme de lexicologie” pentru importanța primordială a cuvântului în comunicarea dintre oameni, dar și pentru a sugera că vom

avea în vedere selectiv numai aspectele dificile, mai greu de înțeles, de explicat și de rezolvat ce țin de lexicologie.

1.1. Ramificații istorice, teritoriale, socio-culturale și profesionale ale vocabularului

a) Ramificații istorice

Arhaism – cuvânt, construcție, expresie învechită, ieșită din uz (caldarâm – asfalt, chezaș – garant, merinde – pâine). Cuvintele vechi, dispărute din limbă odată cu obiectele sau fenomenele pe care le-au numit, se numesc **istorisme** (pârcălab – conducător de cetate, polcovnic – colonel, cneaz – conducător al unui cnezat, stolnic – dregător însărcinat cu masa domnească). După nivelul limbii la care le putem întâlni, arhaismele pot fi fonetice (a ceti – a citi), lexicale (divan – sfat, rost – cioc, gură; a mazili – a destitui, a alunga – a îndepărta), gramaticale (cari – care, aripe – aripi, inime – inimi, diamanturi – diamante, palaturi – palate).

Neologism – cuvânt nou împrumutat dintr-o limbă străină sau creat prin mijloace proprii în limba română. Din mulțimea exemplurilor posibile am selectat numai câteva, care, prin asociere cu alte cuvinte din limba română, pot fi surse de greșeli (fortuit – inopinat, neașteptat, nepotrivit, întâmplător; specios – aparent, amăgitor, înșelător; antepus; antediluvian – înainte de potop; condescendent – binevoitor față de un inferior; a flirta; transă etc.).

b) Ramificații teritoriale sau geografice

Idiom – termen general sinonim cu limbă, dialect, grai, cu o structură și individualitate proprie.

Dialect – ramificație teritorială a unei limbi ale cărei trăsături caracteristice (fonetice, lexicale, gramaticale) o deosebesc de limba comună a întregului popor. **Graiul** este o subunitate lingvistică a dialectului, caracteristică pentru o regiune mai puțin întinsă. Atlasul lingvistic al limbii române a publicat până acum mai multe volume dialectale din Oltenia, Maramureș, Banat, Moldova, Bucovina, Transilvania.

c) Ramificații socio-culturale și profesionale

Jargon – limbaj specific anumitor categorii sociale, profesioni etc., cu o sferă de circulație îngustă, care are fond principal de cuvinte și o structură gramaticală proprie: bonjour, bonton, demoazelă, high-life etc.

Argou – limbaj convențional, folosit mai ales de vagabonzi, răufăcători etc. pentru a nu fi înțeleși de restul societății: curcan, scatiu, sticlete pentru polițist; mititica

pentru închisoare; a șmangli – a fura, mișto; boabă – restanță etc. La limita între regionalisme, jargon și limba literară se găsesc cuvintele populare: (h)arap, brâncă, laviță, nevastă, muiere, lele, nene, merinde, zaplaz, nea etc.

1.2. Vocabularul ca sistem. Câmpuri semantice și familia de cuvinte. Categoriile semantice: sinonime, omonime, antonime, cuvinte polisemantice, paronime, eponime.

Clasificările de până acum, după criteriile istorice, geografice, socio-profesionale au ținut cont de relațiile cuvintelor cu obiectele sau realitățile desemnate, cu lumea exterioară, trimit la un referent, se referă la un lucru anume, se fac deci după criteriile extralingvistice. Dar cuvintele se pot grupa și după relațiile care se pot stabili între sensurile cuvintelor înseși, din interiorul limbii, fără referire la un obiect exterior, deci, după criteriile intralingvistice, pur semantice, fără să țină cont de obiectele sau fenomenele desemnate. După relațiile care se stabilesc între sensurile cuvintelor înseși, raportate unele la altele, vocabularul poate fi grupat în sinonime, omonime, antonime, cuvinte polisemantice, paronime, eponime etc. Departe de a fi grupări accidentale, întâmplătoare de cuvinte, vocabularul unei limbi se organizează pe baza unor principii de echivalență, asemănare sau deosebire, concordanță sau de opoziție cu înțelesul din matematică, unde prin echivalență se înțelege orice relație simetrică, reflexivă sau tranzitivă între elementele unei mulțimi. O primă modalitate de organizare a cuvintelor într-un sistem ca unitate de dependențe interne sunt **câmpurile semantice** și **familia de cuvinte**. Câmpurile grupează cuvintele în jurul unei idei sau noțiuni centrale și desemnează apartenența unor termeni foarte diferiți ca formă la aceeași zonă semantică sau conceptuală. **Câmpurile semantice** (lexicale sau lexico-semantice) cuprind deci toate cuvintele care aparțin aceluiași domeniu și care au trăsături de sens comun. În câmpul lexical intră, pe lângă cuvintele care aparțin aceluiași domeniu și au trăsături de sens comune, și sinonimele lor, derivatele și expresiile care le conțin. Stabilite pe cale intuitivă, cele mai obișnuite câmpuri lexicale din limba română par a fi: numele de rudenie, denumiri ale animalelor domestice, denumiri ale animalelor sălbatice, denumirile locuinței, instituțiilor, termenilor cromatici, acustici, denumiri abstracte etc. În câmpul semantic intră ca subansamblu și cuvintele înrudite semantic prin relații de sinonimie sau omonimie.

Familia de cuvinte este un grup de cuvinte înrudite, legate prin trăsături comune de formă și conținut care provin de la același cuvânt de bază. Familia de cuvinte pornește de la aceeași rădăcină, mai mult sau mai puțin productivă, și se constituie în

ansambluri verbale înrudite prin mijloace interne de formare a cuvintelor: derivare, compunere, schimbarea funcției gramaticale. Etimonul de bază de la care se formează familia de cuvinte poate fi un cuvânt autohton sau străin și este lesne de înțeles că sunt mai puține cuvintele de bază decât derivatele sau compusele lor (pădure, pădurar, pădurice, a împăduri, despădurire etc.).

Ca orice lucruri din lume, cuvintele se pot grupa apoi, chiar în interiorul unui câmp semantic, după două principii contrare: principiul sau tendința concentrică a sinonimelor, când două sau mai multe cuvinte diferite ca formă converg spre același sau aproape același conținut, și principiul divergent al omonimelor, când aceeași formă trimite la referenți diferiți.

Sinonimele

Sunt cuvinte cu forme diferite care au același sau aproape același înțeles (gr. *syn* – cu, *onoma* – nume). Sinonimele sunt de două feluri: totale sau perfecte, cu înțeles identic (ascensor – lift) și parțiale sau aproximative, cu înțeles asemănător (*artă*, dibăcie, îndemânare, meșteșug, tehnică, pricepere, știință, talent sau a *a admonesta* – a certa, a dojeni, a dăscăli, sfădi, a beșteli, a rușina, a ocări, a muștrului etc.)

Apropriat de fenomenul sinonimiei sunt pleonasmul și tautologia.

Pleonasmul

(Gr. *pleonazuro* – a prisosi) constă în repetarea inutilă în aceeași sintagmă a două sinonime (cuvinte cu același sau aproape același înțeles): a prefera mai bine, a reface din nou, a conlucra împreună, a urca sus, a cobori jos, a intra înăuntru, a ieși afară, am văzut cu ochii mei, am auzit cu urechile mele, a-și aduce aportul etc. Unele pleonasme considerate greșeli pentru excesul lor de informație au fost impuse de uz pentru nevoia lor de întărire sau precizare. Un caz aparte, greu de evitat, îl reprezintă expresia „mijloace mass-media” după englezescul „mass-media of communication”, în care „media” înseamnă „mijloc”, reluat inutil și conștientizat pentru cel care cunoaște engleza.

Tautologia

(Gr. *tauto* – același și *logos* – cuvânt), înrudită cu pleonasmul, constă în definirea unui cuvânt prin el însuși sau reluarea unui cuvânt din lipsă de termeni sau pentru a întări o idee: legea e lege, vorba e vorbă, datorie e datorie, ce-i frumos e frumos, toate au fost cum au fost, eu știu ce știu etc.

Omonimele

Sunt cuvinte cu aceeași formă, dar înțelesuri diferite (gr. *homos* – asemănător, același, *onoma* – nume). Omonimia se explică, de regulă, prin originea diferită dintr-o limbă străină: *cer*, *ceruri* – spațiu cosmic, de la lat. *caelum* și *cer*, *ceri* – arbore mare, asemănător cu stejarul de la lat. *cerrus*. Alte exemple: broască, calcul, cap, corn, masă,

port, somn, zar. După cum omonimele se pronunță sau se scriu diferit, ele pot fi omografe, dar polifone – clasă – clasá, fábrică – fabricá, mări – mári, școlí – școlí – sau omofone, dar poligrafe: nai/n-ai, mai/ m-ai, nul/nu-l. Omonimele mai pot fi lexicogramaticale, cu formă identică, dar care sunt părți de vorbire diferite: caiete noi/ noi plecăm, rochie nouă/nota nouă.

Antonimele

Sunt cuvinte cu formă diferită și înțeles opus (gr. *anti* – contra, *onoma* – nume): cald – rece, alb – negru, bun – rău etc.

Paronimele

Sunt cuvinte asemănătoare ca formă, dar diferite ca sens (gr. *para* – alături, *onoma* – nume): temporal – temporar, familial – familiar, complement – compliment, forțat – fortuit (accidental, întâmplător, neprevăzut, inopinat, fără veste, inoportun, intempestiv etc.)

Eponimia

(Gr. *epi* – pe și *onoma* – nume) desemnează fenomenul de atribuire a numelui unor substantive proprii, unor însușiri sau realități devenite comune:

afrodiziac (de la Afrodita – zeița dragostei și frumuseții);

eolian (Eol – zeul vânturilor);

epicurian (Epicur – filosof grec, adept al idealului seninătății, ataraxiei);

parnasianismul (Parnas – munte în Grecia, lăcaș al muzelor inspiratoare).

O categorie semantică foarte productivă, care se intersectează adesea cu omonimia, este polisemia.

Polisemia

(Gr. *polis* – numeros, *semasia* – sens) numește însușirea sau capacitatea unor cuvinte de a avea mai multe sensuri înrudite sau apropiate. Nu spunem asemănătoare întrucât păstrăm această însușire pentru sinonime. Spunem că înțelesurile identice sau aproape identice ale sinonimelor sunt asemănătoare, și nu înrudite sau apropiate, fiindcă nu există nicio legătură de origine între ele, pe când înțelesurile multiple ale cuvintelor polisemantice mai păstrează cel puțin o notă comună, un etimon comun, o înrudire sau o apropiere de sensul originar, de bază. Când legătura aceasta dispare, cuvântul trece în rândul omonimelor. DEX, 1998, dă nouă înțelesuri înrudite sau apropiate ale cuvântului *picior*, toate provenind de la același etimon latin *petiolus*. Capacități polisemantice, printre multe altele, au și cuvintele: accent, achiziție, amenda, amiază etc.

Diferența între sinonimie, polisemie, omonimie, antonimie este dată de deosebirea delicată care se poate face și trebuie să fie făcută între tipul sau natura relațiilor

care se pot stabili între sensurile înseși, între ele însele, și care pot fi *asemănătoare* (sinonimie), înrudite sau *apropiate* (polisemie), *diferite* (omonimie) și *opuse* (antonimie).

Cuvintele polisemantice se comportă ca false omonime, fiindcă au aceeași formă, dar înțelesurile sunt înrudite sau apropiate, nu diferite. Și antonimele se comportă ca false omonime, fiindcă întotdeauna înțelesurile opuse, extreme, trimit la același arhilexem, cuvânt de bază: bun – rău (temperament), cald – rece (temperatură).

1.3. Formarea cuvintelor în limba română (compunerea, derivarea, schimbarea funcției gramaticale; împrumuturile). Ortografia cuvintelor derivate și compuse.

În procesul de analiză lingvistică s-a ajuns la constatarea că nu cuvântul este unitatea minimă, indecompozabilă a limbii, fiindcă el poate fi descompus în unități mai mici, numite morfeme. Morfemul este unitatea lingvistică minimală înzestrată cu sens. Componentele formei interne a unui cuvânt, prefixul, rădăcina, sufixul, care formează tema, și terminația, toate sunt morfeme, fiindcă sunt purtătoare de sens, numai că trebuie să facem aici o separație între sensul lexical al cuvântului de bază (rădăcina, radicalul), care trimite la un referent extern din lumea înconjurătoare, și sensul gramatical (prefix, sufix, desinență), care exprimă numai relații între cuvinte.

Înțelegerea corectă a formării cuvintelor în limba română are nevoie de precizările de mai sus. Principalele mijloace de formare și îmbogățire a vocabularului, pe cale internă, sunt compunerea, derivarea și schimbarea funcției gramaticale (conversiunea), iar pe cale externă, împrumuturile și calcurile lingvistice.

Compunerea este un mijloc intern de îmbogățire a vocabularului prin unirea a două sau mai multe cuvinte cu înțeles lexical deplin într-un cuvânt nou. Ea poate fi realizată din cuvinte întregi, trunchiate sau abreviate: untdelemn, bunăvoință, Câmpulung, floarea-soarelui, Făt-Frumos, așa-zis, dumnealui, celălalt, altcineva, oricine, niciodată, a binevoi, Centrofarm, Romarta, CFR etc.

Derivarea se face cu prefixe – de cele mai multe ori împrumutate, fără un înțeles lexical deplin în limbile de origine sau în română, și cu sufixe. Derivarea cu prefixe e mai puțin productivă în limba română (amoral, extravilan, intravilan, neologism, pseudonim, semidoct, telefon). Multe elemente de compunere savantă, mai ales care în limbile străine aveau înțeles lexical deplin, azi sunt receptate ca formative prefixale sau sufixale, motiv pentru care se mai numesc pseudo-prefixe sau pseudo-sufixe,

respectiv prefixoide sau sufixoide. Câteva prefixoide: anacronic > gr. *ana* – înapoi, *cronos* – timp; biologie > gr. *bios* – viață, *logos* – studiu, știință; filolog > gr. *filos* – prieten + *logos*; dermatologic > gr. *dermat* – piele + *logos*; semizeu > lat. *semi* + zeu etc.). Nici sufixoidele nu sunt puține: Lucifer > lat. *lux*, *lucis* – lumină, *fro* – a purta; misogin > gr. *miso* – a urî, *ghine* – femeie; bibliotecă > gr. *biblos* – carte, *teca* – colecție, dulap. În privința originii elementelor prime și secunde, prefix(oide) sau sufix(oide) de compunere savantă, o statistică personală după *Dicționarul de neologisme* din 1978 ne arată că 64,72% provin din etimoane grecești, 23,86% latinești, 6,96% franțuzești, 0,48 % englezești, respectiv germane, 0,34% arabe și 0,24% italienești. După aceeași statistică, cele mai multe elemente de compunere neologică, 78,88%, au pătruns în limba română din greacă și latină prin filieră franceză.

Conversiunea sau schimbarea funcției gramaticale este un alt mijloc intern de îmbogățire a vocabularului prin trecerea de la o categorie sau o funcție gramaticală la alta: Omul *curajos* înfruntă totul. / *Curajosul* înfruntă totul. Îmbogățirea vocabularului s-a făcut aici prin substantivizarea adjectivului *curajos*. Un mijloc frecvent de îmbogățire a vocabularului pe cale externă de data aceasta sunt împrumuturile **directe** din limbi străine sau **calcurile lingvistice** (happy-end, high-life, vip, after school, new age, kitsch). Într-un calcul lingvistic, numai forma de alcătuire a cuvântului compus este împrumutată, materialul rămâne al limbii de bază (prezență de spirit > fr. *Présence d'esprit*; stare sufletească > fr. *État d'âme*; război-fulger > Blitzkrieg; farfurie zburătoare > engl. *Flying saucer* etc).

Ortografia cuvintelor derivate și compuse. Majoritatea cuvintelor derivate cu prefixe se scriu împreună: antedata (*ante-*), desface (*des-*), înnegri (în-), împietri (îm-), reîmpăduri (*re-*, îm-), străbun (*stră-*). În unele situații, liniuța de unire sau cratima între prefix și cuvântul de bază este obligatorie pentru a întări sensul lexical al prefixului: ex-președinte (fost), ante-1989 (înainte), pro-NATO (pentru, în favoarea). Derivatele cu sufixe, de asemenea, în majoritatea lor se scriu împreună: gazetar (*-ar*), cântăreț (*-eț*), microbist (*-ist*), domnișor, domnișoară (-șor, -șoară), băiețandru (*-andru*), fetică (*-ică*) etc. Se scriu cu cratimă derivatele cu sufixe de la cuvintele obținute prin abreviere cu inițiale. ONT-ist, PNL-ist etc.

În ce privește compunerea, se scriu fără cratimă următoarele combinații de adjective: adjectiv+substantiv (pursânge), adjective neologice compuse cu prefixoide sau sufixoide (sociocultural, aeropurtat, cronograf), adjective compuse la forma negativă care include adverbul *mai* (nemaivăzut). Se scriu cu cratimă adjectivele compuse provenite din adjectiv+adjectiv (alb-gălbui, literar-artistic), adverb+adjectiv (bine-crescut, nou-născut, propriu-zis).